

**СТУПІНЬ ПОШИРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
В АВТОРСЬКОМУ МОВЛЕННІ
ТА В МОВЛЕННІ ПЕРСОНАЖІВ
(на матеріалі української історичної прози
другої половини ХХ ст.)**

Розглянуто особливості вживання фразеологічних одиниць в історичних романах П. Загребельного, Р. Іваничука, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика. Виявлено, що письменники здебільшого надають перевагу традиційним фразеологізмам із просторовою та часовою семантикою. З'ясовано, що авторській мові притаманна градуальна синонімія, за якої поряд опиняються два синонімічні фразеологізми, що можуть виражати різноманітні відношення, зокрема фізичний стан особи, характеристику дії.

Ключові слова: фразеологізм, мова автора, мова персонажа, стійкі порівняння, паремії.

Рассмотрены особенности употребления фразеологических единиц в исторических романах П. Загребельного, Р. Иваничука, Р. Иванченко, Ю. Мушкетика. Определено, что писатели в основном используют традиционные фразеологизмы с пространственной и часовой семантикой. Доказано, что авторскому тексту присуща градуальная синонимия, когда рядом оказываются фразеологизмы-синонимы, которые могут выражать разные отношения – физическое состояние человека, характеристику действия.

Ключевые слова: фразеологизмы, авторский текст, речь персонажа, стойкие сравнительные обороты, паремии.

In the article the features of use of phraseological units in historical novels by P. Zagrebelniy, R. Iwanychuka, R. Ivanchenko, Yu. Muchcetyka. Discovered that certain writers generally prefer traditional phraseologisms with spatial and temporal semantics. Found that the author's speech is inherent in gradable synonymy, in which two are close to synonymous idioms that can express various relationships, such as physical condition of a person, the characteristic of action.

Keywords: idiom, speech of the author, the speech of the character, sustainable comparison and paramii.

На сучасному етапі розвитку мовознавства все більшої актуальності набувають такі його напрями, як соціолінгвістика, прагматика, лінгвокультурологія, лінгвістика тексту. У названих напрямках філологічної науки особливу увагу приділяють функційному аспекту дослідження мовних одиниць. Зазначене стосується й фразеології.

Фразеологізми – це образні засоби художнього зображення, що виявляють свій естетичний потенціал у мові художньої літератури, оскільки саме мова письменника постає джерелом збагачення національної фразеології. Російський дослідник О. Бабкін слушно зауважує: «Мова письменника – це джерело стилістичної різноманітності та культури мовлення народу» [1, с. 107]. Функціонування фразеологічних одиниць у художньому тексті завжди привертало увагу науковців. Стійкі сполучення слів, особливості їх уживання проаналізовано в працях О. Бабкіна [1], Я. Барана [2], Т. Здіховської [4], Ю. Кохана [5], В. Папіш [8], Л. Щербачук [10] та ін.

Зокрема, В. Бондаренко зазначає: «Функційний аспект стійких фраз (прислів'їв, приказок, крилатих висловів тощо) у загальному плані пов'язано із механізмом перетворення їх з одиниць віртуальних (потенційних) на одиниці актуалізовані (реальні, функційні)» [3, с. 13]. Фразеологічні одиниці як засіб передачі інформації посідають особливе місце в системі номінативних одиниць художньої літератури. Потрібно зазначити, що будь-який фрагмент реальної дійсності художника слова можуть подати й неїдіоматичними засобами мови, утім, уживаючи фразеологічні одиниці, письменники надають творові чіткості, образності, картинності, а також авторської оцінки зображуваному, зокрема емоційної. Відмінність між лексикою і фразеологією у функційному аспекті, як зазначає А. Назарян, полягає в тому, що «слова вживають передусім для називання (номінації) поняття, а фразеологізми – для образно-експресивної оцінки цього поняття» [7, с. 32].

Одним з аспектів вивчення фразеологічної системи художнього твору є аналіз стійких сполучень слів з погляду опозиції «мова автора – мова персонажів». У літературознавчому словнику-довіднику авторське мовлення визначають як «текст, у якому автор безпосередньо характеризує зображувані події та відповідні образи» [6, с. 13] і який викладено від третьої особи, а мову персонажів тлумачать як власне пряме мовлення.

Мета нашої статті – дослідити особливості вживання фразеологічних одиниць в опозиції «мова автора – мова персонажів» в українській історичній прозі другої половини ХХ ст.

Аналіз фразеології української історичної прози другої половини ХХ ст. з опозиції «мова автора – мова персонажів» засвідчує певні особливості функціонування фразеологічних одиниць у мові творів різних авторів. Дослідження цього важливого компонента художньої форми літературного твору, ураховуючи своєрідність його виявлення

в історичній прозі, дає змогу виокремити два основні аспекти застосування фразеологічних одиниць у творчому процесі художнього слова: мова автора або оповідача та індивідуальний склад мови персонажів.

Стійкі сполучення слів, ужиті в історичних романах другої половини ХХ ст. в узуальній (традиційній) формі, не мають додаткового емоційно-експресивного забарвлення. Здебільшого письменники вводять їх у мову автора, надаючи їй природності. Серед фраземіки історичної прози художників слова виокремлюємо ті одиниці, що насичують різні форми опису. Письменники надають перевагу традиційним фразеологізмам, зокрема

1) із просторовою семантикою: **світ за очі** – ‘невідомо куди’ [9, с. 634]: *Вдерся його дошкульно-тихий голос у мої тривоги так зловісно, що хотілося заткнути вуха, щоб не чути, втекти **світ за очі** від цього опецькуватого козачини...* (3, с. 93); *Муж її, Порей, повіявся десь у чужі землі. Із старим князем Ізяславом забіг **світ за очі*** (8, с. 66); **скільки сягає око** – ‘на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію’ [9, с. 465]: *Але попереду, **скільки сягає око**, тільки степ, степ, степ* (9, с. 111);

2) із часовою характеристикою: **вдень і вночі** – ‘завжди, постійно’ [9, с. 55]: *Дощ лив безугавно **вдень і вночі**, і люди мокли у воді, як конопля* (3, с. 421); **раз у раз** – ‘через певні проміжки часу; періодично’ [9, с. 591]: *Свидригайло **раз у раз** пригублювався до кухля і враз помітив, як повернув до нього голову зображений на кахлі лицар чи то князь* (5, с. 35); **час від часу** – ‘іноді, інколи або через певні періоди часу’ [9, с. 761]: *Добрава **час від часу** спинялась, хапалась руками за стовбури дерев, припадала до прохолодної кори гарячою щокою* (8, с. 422).

Категорія образу автора – одна із центральних у сучасній лінгвостилістиці. Під час вивчення мови художнього твору образ автора постає як одиниця визначення стилю письменника. Образ автора, з одного боку, є об’єднувальною одиницею всіх позатекстових чинників, що зумовлює реалізацію індивідуального стилю письменника, а з іншого – дає змогу через складники комунікативної структури художнього тексту об’єднати всі мовні рівні й виявити функційне навантаження їхніх одиниць. Серед мовних засобів, ужитих письменниками в історичній прозі другої половини ХХ ст., фразеологія посідає помітне місце як щодо вживаності, так і за естетичною значущістю.

У романах П. Загребельного, Р. Іваничука, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика відтворено галерею історичних постатей. Однією з основних ознак змалювання образів є вживання фразеологізмів, які увиразнюють основні риси персонажів. Так, зокрема, у романі «Роксолана» П. Загребельного, де описано складність стосунків Сулеймана та його дружини – дівчини Насті Лісовської (Роксолани), її ставлення до своїх дітей, неоднозначність вчинків султана, серед різноманітних засобів мовної історичної стилізації значну роль відіграють сталі та індивідуально-авторські порівняння. Жіноча краса, тендітність викликає в письменника такі асоціації: Роксолана – як **ранкова квітка**: – *Валлахі! – приклав руки до грудей Сінам-ага. – Ця дівчина чиста, як ранкова квітка, скупана в росі* (1, с. 24), пор.: **чиста, як сльоза**; *Жила тепер, мов богородиця, до якої йдуть добрі волхви з дарами* (1, с. 168).

Стійким компаративним зворотам мови відведено особливу роль і в романах Р. Іваничука, Р. Іванченко та Ю. Мушкетика. Уведення компаративної фразеології до художнього твору можна пояснити прагненням авторів посилити експресивне забарвлення, лаконізувати текст. Для стійких порівнянь найвиразнішою стає зображувально-емоційна функція: – *Посол його милості короля до хана великої орди Іслам-Гірея, – почувлося неголосне, вкрадливе, і в цю мить, мов із-під землі, виринуло кільце сейменів довкола ханського намету* (4, с. 601); *Петро здивовано витріщився на тафу, відтак згріб її, наче коршак курча, не віддав ад'ютантові* (10, с. 361).

Через зображувально-емоційну функцію письменник виявляє свої почуття, ставлення до фактів, подій і викликає такі самі емоції в читачів. Компаративні конструкції в авторському мовленні унаочнюють думки і почуття, які письменники прагнуть передати через образні уявлення. Емоційно насичені компаративні фразеологічні одиниці створюють урочистий, піднесений або підкреслено знижений тон, засвідчують позитивну чи негативну оцінку предметів і явищ об'єктивної дійсності. Стійкі порівняння диференціюємо на позитивно й негативно оцінні:

1) позитивні: *Ая! Добрий воїн з нього – он який, яко тур, кремезний* (6, с. 108); *Я дам тобі все, якщо скажеш, відьмо, де і коли украла ту дитину, що була біла, як шум на молоці, а очі мала сині, мов незабудки* (4, с. 542);

2) негативні: **яко таті** – ‘несподівано, раптово, по-зłodійському підступно’ [9, с. 707]: *Ось лишень переночують у лісі і, яко таті –*

тихо, непомічено, увірвуться на світанні в Звенигород!.. (6, с. 185); *Биковський ходив у гріхах, як свиня у реп'яхах* (10, с. 44).

Потрібно зазначити, що традиційні порівняння нерідко переосмислюють, вони набувають нових відтінків у творі, до того ж відбувається зворотний напрям зіставлення. Натомість традиційного **вода, як дзеркало** в історичному романі П. Загребельного маємо: *Дзеркала були, як вода* (1, с. 8). Замість усталеної сполуки **сльози, як дощ** читаємо: *Дощем, як слізьми, заливало весь видимий і невидимий світ, і душа її вся плавала в сльозах* (1, с. 26).

Отже, стійкі порівняння постають одним із засобів мовленнєвої виразності в авторській мові, яким активно послуговуються письменники.

Функціонування фразеологічних одиниць в авторській мові історичної прози другої половини ХХ ст. позначено такою ознакою, як поєднання в одному реченні кількох фразеологізмів, близьких за семантикою та емоційно-експресивним забарвленням, або фразеологізмів та еквівалентних їм слів. Ця особливість більшою мірою притаманна авторській мові, ніж мові персонажів. У цьому разі лексичні та фразеологічні одиниці або доповнюють одна одну, або, маючи однакову семантику і схоже емоційно-експресивне забарвлення, посилюють стилістичний ефект від уживання лексем і фразем.

Прийомам нанизування фразеологічних синонімів (градації) найчастіше послуговуються Р. Іванченко та П. Загребельний. Наприклад, Р. Іванченко в романі «Золоті стремена» поєднує різні структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць, що увиразнюють зображення ситуації – картини внутрішнього стану Федора під час його перебування на «боярському дворі»: *А він ... дурень по саму зав'язку! Як сто пудів диму! В чужий черевик свою босу ногу хотів засунути!* (8, с. 56). Трапляється й градуальна синонімія, за якої поряд опиняються два синонімічні фразеологізми, що можуть виражати різноманітні відношення:

1) фізичний стан особи: *Челядники розводили руками, кліпали незнаюче очима* (8, с. 215); *Камінь, камінь, сліпучо-білий на сонці, жодного зеленого листочка, так ніби й люди, які там заховалися, теж мають камінні душі й камінні серця* (1, с. 156); *... і до чигиринського осавула Романа Пешти, того самого, що втратив тям, і, мабуть, губив свої памороки щоразу, як бачив шляхетський чобіт* (3, с. 100);

2) характеристику дії: *Тархан на велике князівство Володимиро-Суздальське, яке дістав із рук хана Бату, обпікав руки й сушив серце* (8, с. 283); *Вірмени, греки, волохи, татари, навіть турки, різні волоцюги... безчесні й безсердечні, готові продати й рідного батька, готові злупити шкуру з чоловіка, аби лиш мати бариш, лихву, прибуток* (3, с. 33).

Для мовлення персонажів у романах П. Загребельного, Р. Іваничука, Р. Іванченко, Ю. Мушкетика властиві фразеологічні одиниці із різними емоційними відтінками. Фразеологізми із відповідною семантикою постають засобом індивідуалізації образів. Функціонування латинських крилатих виразів у художніх творах – особливість ідіостиллю П. Загребельного. Письменник послуговується цим засобом в історичному романі «Я, Богдан». Протягом усього роману простежуємо потяг Богдана Хмельницького (головного героя твору) до вживання крилатих висловів, що свідчить про високий інтелект та освіченість гетьмана, наприклад: *... і хто тільки не посідав на цих землях, користуючись розбишацьким правом **jus primum occupandi**, себто хто перший захопить* (3, с. 110); *«**Ut quilibet suam crucem baiulet**» – «Хай кожен понесе свій хрест»*. Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий? (3, с. 115). Усталені сполуки зазначеного різновиду мають повчальний характер, надають тексту історичного роману урочистості, переконливості, інтелектуалізують мову персонажів.

Письменники, відтворюючи мову персонажів, їхні роздуми, уживають багато прислів'їв і приказок. З-поміж таких фразеологічних одиниць найуживанішими постають ті, що зазвичай повчають, застерігають людину, характеризують соціальні стосунки: – *Звання козацьке, а життя собацьке, – доціджуючи в кухоль рештки горілки, промовив Жила* (9, с. 116); *Ох, і поперек болить. Недарма кажуть – що цін та коса то бісова душа* (9, с. 130); *І вся громада... Хто в луг, хто в плуг. Скільки є таких, що ладні злизувати порох з чужинських чобіт, якби тільки їх не чіпали* (10, с. 68).

У творах художників слова за внутрішньою формою паремії найчастіше пов'язано із діяльністю людини: *Хто рано встає, тому вона багатство дає. Одягай сорочку! Будемо снідати* (8, с. 17); соціальними стосунками: *Боярська річ то. Не личить жебракові мати срібні окраси. Боярське має належати бояринові. Хлопське – хлопіві* (8, с. 50); *Князю, січеш дерево, на якому сидиш. Губиш звичай, котрим держиться наш рід* (6, с. 15); вони передають повсякденне життя

простих людей: *Микита чекав весни, немов спасіння, і зрадів їй, такий ранній, бо, як то кажуть, з'їв русин головку маку і два тижні постить* (5, с. 59).

Отже, аналіз фразеологічних одиниць в опозиції «мова автора – мова персонажа» дає підстави стверджувати, що в авторській мові історичної прози другої половини ХХ ст. переважають фразеологічні одиниці з просторовою семантикою та фразеологізми, що відбивають часову характеристику. Найбільшу групу становить компаративна фразеологія, яку вживають письменники для створення образів, вираження внутрішнього стану персонажів. Мову персонажів насичено пареміями та крилатими висловами, що надають урочистості, індивідуалізують та інтелектуалізують мову художнього твору.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бабкин А. М.** Русская фразеология, её развитие и источники : учеб. пособ. / А. М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 262 с.
2. **Баран Я. А.** Основні питання загальної та німецької фразеології : монографія / Я. А. Баран. – Львів : Вища школа, 1980. – 156 с.
3. **Бондаренко В. Т.** Устойчива фраза и контекст / В. Т. Бондаренко // Фразеологизмы в тексте и текст во фразеологизме : четвертые Жуковские чтения : материалы Международного научного симпозиума (г. Великий Новгород, 4–6 мая 2009 г.) / отв. ред. В. И. Макаров. – Великий Новгород, 2009. – С. 13–16.
4. **Здиховська Т. В.** Фразеологія української прози першої половини ХХ ст. (на матеріалі творів У. Самчука та Б. Лепкого) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Т. В. Здиховська. – Луцьк, 2010. – 20 с.
5. **Кохан Ю. І.** Текстотвірна функція фразеологічних одиниць як риса ідіостилію письменника (на матеріалі прози О. Гончара і П. Загребельного) / Ю. І. Кохан // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Сер. «Філологія». – Х. : Вид-во Харківського нац. ун-ту, 2004. – Вип. 41. – № 631. – С. 165–168.
6. **Літературознавчий** словник-довідник [за заг. ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : Академія, 2007. – 752 с.
7. **Назарян А. Г.** Фразеология современного французского языка : учеб. / А. Г. Назарян. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1987. – 288 с.

8. **Папіш В.** Фразеологізми у спектрі лінгвоаналізу художнього тексту / В. Папіш // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць / відпов. ред. І. В. Сабадош. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 2006. – Вип. 10. – С. 89–96.
9. **Словник** фразеологізмів української мови [уклад. : В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
10. **Щербачук Л. Ф.** Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л. Ф. Щербачук. – Дніпропетровськ, 2000. – 16 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Загребельний П.** Роксолана : у 2 кн. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1979. – Кн. 1. – 190 с.
2. **Загребельний П.** Роксолана : у 2 кн. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1980. – Кн. 2. – 190 с.
3. **Загребельний П. Я., Богдан / П. Загребельний.** – К. : Рад. письменник, 1983. – 511 с.
4. **Іваничук Р.** Мальви / Р. Іваничук // Іваничук Р. Твори : в 3 т. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 383–615.
5. **Іваничук Р.** Черлене вино / Р. Іваничук // Іваничук Р. Твори : в 3 т. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 19–176.
6. **Іванченко Р.** Гнів Перуна : у 2 кн. / Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 1986. – Кн. 1. – 215 с.
7. **Іванченко Р.** Гнів Перуна : у 2 кн. / Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 1986. – Кн. 2. – 223 с.
8. **Іванченко Р.** Золоті стремена : роман / Р. Іванченко. – К. : Рад. письменник, 1984. – 447 с.
9. **Мушкетик Ю. М.** Гайдамаки / Ю. Мушкетик // Мушкетик Ю. М. Твори : в 5 т. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 1. – С. 110–484.
10. **Мушкетик Ю.** Гетьманський скарб / Ю. Мушкетик. – Х. : Фоліо, 2008. – 415 с.

Надійшла до редколегії 05.07.2016